

A civil társadalom változó nyelvezete és táguló horizontja

A tanulmány szerzői a civil társadalommal kapcsolatos diskurzus problémáit mutatják be, történelmi szemlélettel nyomon követve a ma érvényesülő trendek kialakulását mind a társadalmi, mind az elméleti vitákban. A szerzők célja a Közép-Európa régiójában folyó civil társadalmi diskurzus dinamikájának elemzése, összekötve ezt a folyamatot a szélesebb, európai és globális léptékben mutatkozó jelenségekkel. A civil társadalom eszméi az 1970-es és '80-as években Közép-Európában éledtek újjá. Ezeknek az eszméknek az értelmezése 1989 után jelentős átalakuláson ment át. A kétpólusú világrendszer logikáját tükröző megosztottság megszűntével a széleskörű társadalmi mobilizáció alapjai is megszűntek. A politikai és ideológiai akadályok megszűntével gazdasági, jóléti és biztonsági kérdések kerültek előtérbe. Ennek eredményeként a civil társadalom eredeti eszméje válságba került. Ugyanakkor azonban az európai integráció és a globális társadalmi mozgalmak új dinamizmust hoztak a civil társadalmi diskurzushoz is.

Szerzői információ:

Jody Patricia Jensen

A skandináv nyelvek irodalmából és alkalmazott nyelvészetből doktorált. Tanulmányait Fulbright ösztöndíjjal Koppenhágában, Berkeley-ben és a Wisconsini Egyetemen végezte. Szakmai tapasztalatait főként Magyarországon és Ausztriában szerezte, különféle regionális és globális szervezeteknél (Global Development Fund, ASHOKA Közép-Európa, HCA Kelet-Közép-Európai Összekötő Iroda, European Peace University, Helsinki Polgárok Gyülekezete, Consortium for the Study of European Transition) és hazai intézményeknél (Magyar Tudományos Akadémia Szociológiai Intézete, majd Politikatudományi Intézete, Európa Tanulmányok Központ) betöltött projekt-koordinátori, igazgatói és egyéb vezető állásokban, valamint kutatóként szerezte. Az MTA és a Berzsenyi Dániel Főiskola kutatója.

Miszlivetz Ferenc

Első diplomáját 1978-ban a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetemen szerezte politikai gazdaságtan-tervezés tanári szakon. 1982-ben történelem szakos előadóként végzett az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán, ahol 1983-ban egyetemi doktori disszertációját is megvédte. 1995-ben lett a szociológiai tudományok kandidátusa. 1997-ben elnyerte a Jean Monnet professzori címet (Jean Monnet Chair, Európa-tanulmányok), 2003-ban a Közgazdaságtudományi és Államigazgatási Egyetemen habilitált. Jelenleg az MTA Politikatudományi Intézet tudományos főmunkatársa, a Berzsenyi Dániel Főiskola Európa-tanulmányok Tanszékének vezetője. 2001-től igazgatója a Társadalomtudományok és Európa-tanulmányok Intézetének. Főbb kutatási területei civil társadalom, társadalmi mozgalmak, demokratizálódás és „átmenetek” Kelet-Közép-Európában, nemzetállam, nacionalizmus és identitás, a nemzetközi NGO-k szerepe a globalizáció folyamatában, régiók Európája, regionális együttműködés az EU keleti bővítésének fényében.

Így hivatkozzon erre a cikkre:

Jensen, Jody, Miszlivetz Ferenc. „A civil társadalom változó nyelvezete és táguló horizontja”.

Információs Társadalom V, 1. szám (2005): 6–22.

<https://dx.doi.org/10.22503/inftars.V.2005.1.1>

A folyóiratban közölt művek

a Creative Commons Nevezd meg! – Ne add el! – Így add tovább! 4.0

Nemzetközi Licenc feltételeinek megfelelően használhatók.

Jody Jensen – Mislivetz Ferenc

A civil társadalom változó nyelvezete és táguló horizontja

I. A civil társadalom reneszánsza Kelet-Közép-Európában

A jaltai rendszer reálpolitikájának útvesztőiben a kelet-közép-európai társadalmak hosszú tanulási folyamaton mentek keresztül, amíg rátaláltak arra a nyelvezetre és az önszerveződésnek azokra a formáira, amelyek a legalkalmasabbnak és leghatékonyabbnak értékeik és identitásuk védelmére a diktatúrával és az autoritárius uralommal szemben. A munkások és értelmiségiek lázadásai és forradalmi az '50-es évek során, és azok a békésebb, ám mégis radikális reformtörekvések, amelyek a '68-as Prágai Tavaszban csúcsozódtak ki, hősies, ám eredménytelen (és tegyük hozzá: tragédiákba torkolló) kísérletek voltak. Ugyanakkor ezek a keserű leckék nagymértékben hozzájárultak egy új politikai filozófia és stratégia megszületéséhez, ami végül a civil társadalom elméletében és gyakorlatában teljesedett ki. Ahhoz, hogy az emancipatorikus és szabadulási mozgalmak az önkifejezés új útjait és formáit megtalálhassák, először is új nyelvre volt szükségük.

Ez az új politikai filozófia és a tőle elválaszthatatlan új nyelvezet már felfedezhető az '56-os traumát követő korszak olyan kimagasló szerzőinél, mint Bibó István, ám kifejlett formát mégis csak a '70-es évek végén és a '80-as évek elején öltöttek, Adam Michnik esszéiben és a lengyel munkásmozgalmat támogató értelmiség politikai gyakorlatában. Michnik a *Szolidaritás* független szakszervezet spontán növekedésének lényegét a társadalmi kötelek megerősítésében, valamint a munkavállalói, emberi és nemzeti jogok garantálását célzó önszerveződésben látta: „A kommunista Lengyelország életében először a civil társadalom újjáéledt és kompromisszumot kötött az állammal” (Michnik, 1985: 124). Jacek Kuron gyakorlatiasabb megfogalmazásában: „Annak felfedezése, hogy a politika több mint az állam, az üldözöttek életének legegyszerűbb tényeivel kezdődött. A legnehezebb pillanatokban azt kellett használniuk, amit maguk körül találtak. Nem léteztek pártok, ahova fordulhattak volna, sem bíróság, amelyben megbízhattak volna. A nehéz időkben az elsődleges forrás a család volt, a barátok, esetleg néhányan a többi munkás közül. Miről beszélünk, ha nem a civil társadalomról, ha az interperszonális kapcsolatok elemi szintjén is? A hatalmas ideológiai zűrzavar idején a civil társadalom felfedezése sokkal inkább szükségszerűség, mint elméleti kérdés volt.” (Idézi Kaldor, 2003: 75)

Kelet-európai értelmiségiek hajlamosak azt gondolni, hogy a civil társadalom fogalmának újjászületése nekik, vagy legalábbis a kelet-közép-európai történelem sajátosságainak volt köszönhető. Meglepő módon azonban ugyanebben az időben egy másik periférián, Latin-Amerikában is hasonló fejlemények mentek végbe. Fernando Cardoso a brazil politikai nyelv hasonló átalakulásáról számol be,¹ melynek során az ellenzék fokozatosan azonosította magát a civil társadalommal.

¹ Lásd részletesen Mary Kaldor *Global Civil Society. An Answer to War* című új könyvét. Cambridge: Polity Press, 2003, 75–87.

A '90-es évek második felében, amikor a kelet- és közép-európai régióban már elveszteni látszott mozgósító erejét, a civil társadalom fogalma váratlanul kitágult: Afrika, Ázsia, Latin-Amerika helyi mozgalmait, civil kezdeményezéseit kapcsolta össze regionális, transznacionális és globális mozgalmakkal, amelyek szintén a civil társadalom fogalmával határozták meg önmagukat.

Ám a nagy áttörés a '80-as években valóban Kelet- és Közép-Európában következett be. Itt indultak útjukra és kapcsolódtak először egymáshoz azok az új társadalmi mozgalmak, amelyek a civil társadalom jelszavát írták zászlajukra és a civil kurázi felmutatásával és terjesztésével siettették a részben már megroggyant, önbizalmukat veszített, de erőszak alkalmazására még mindig képes, szovjet irányítás alatt álló katonai tömbhöz tartozó kommunista rezsimek diszkreditálódását, és ezzel komolyan kivették részüket a vasfüggöny felszámolásában és a kétpólusú világrend aláadásában.

* * *

A második világháborút követően, sajátos elhivatottságuk által vezérelten hatalomra került kelet- és közép-európai kommunista pártok a Vörös Hadsereg és a KGB támogatását élvezve nekiláttak a civil társadalmakban kiépült horizontális kapcsolatrendszerek felszámolásának, abban a hiszemben, hogy egy atomizált és önszerveződési képességétől megfosztott társadalom engedelmes és megbízható alattvalókat biztosít majd leendő uralmukhoz. A kommunista párttal összefonódott állam a maga eszközeivel segítette a társadalom demobilizálásában: államosította az érdekképviselőket, a szakszervezeteket és végső soron kísérletet tett az egész társadalom központi ellenőrzésére.

Szerencsére a civil társadalom kötelékeinek teljes körű felszámolása nem sikerült: a társadalom értékrendje, hálózatai és kapcsolatrendszere, csakúgy, mint a különféle vallási, nyelvi, kulturális identitások – ha többnyire rejtve, búvópatakként is – jelentős mértékben tovább éltek az '50-es évek diktatúráinak idején, majd előbukkantak a '60-as és a '70-es évek reformfolyamataiban, hogy azután új formákat keresve maguknak újra virágzásnak induljanak a '80-as évek második felében.

Az '56-os forradalom leverésének traumáját követően a diktatúrák jelentős változásokon mentek keresztül a szovjet tömb egészében. A leggyorsabb és leglátványosabb változás Lengyelországban és Magyarországon következett be, ahol a '60-as évek elejétől – a paternalizmus modernizált populista verziójaként – egyfajta „felvilágosult szocialista abszolutizmus” körvonalai kezdtek kirajzolódni, híven a kelet- és közép-európai politikai struktúrák ingatag, bizonytalan és átmeneti jellegéhez.

A közeli és távoli múlt leckéi a térség független gondolkodóit nemcsak óvatosságra intették, de alternatív megoldások és módszerek kutatására is sarkallták őket: a kétpólusú és megingathatatlannak mutakozó világrend keretei között kellett megtalálniuk a demokratizálódás, a társadalmi, politikai és kulturális autonómia és szabadság megteremtésének lehetőségeit.

Magyarország a legkézenfekvőbb alternatíva – amelyre az állampárt és pártállam is némi fogékonyságot mutatott – a politikai változások nélküli gazdasági reformok fokozatos bevezetése, a világgazdasági realitások államilag kontrollált „beengedése” volt a korábbi irracionális parancsuralmi gazdasági viszonyok közé. A hallgatóságos kompromisszum hatalom és társadalom között egyfelől utat nyitott egy felemás „szocialista kispolgárosodás” előtt, amely széles rétegek szemében vonzó alternatívává tette a

Kádár-korszakot. A „gulyáskommunizmus”, „fridsiderszocializmus”, „a láger legvidámabb barakkja” – ezek a legjellegzetesebb címkék, amelyeket a dolgok felszíne mögötti valóságra nem kíváncsi demokratikus média és közvélemény ragasztott rá erre a sajátos és ellentmondásos „sikertörténetre”. A kompromisszum pozitív oldala az volt, hogy a forradalmat véresen és következetesen megtorló pártállam új politikát hirdetett és kiskapukat nyitott az egyéni gyarapodás számára.

Ennek viszont igen nagy ára volt a politikai és társadalmi cselekvés terén: a társadalom önként vette fel az államszocialista neopaternalizmus kényszerzubbonyát és jó ideig még tetszelgett is ebben az új maskarában. Mindez a morális érzék és a társadalmi felelősségtudat további erőteljes sorvadásához, atomizálódáshoz és infantilizálódáshoz vezetett. A kádárizmus fényezett szellőit elfújták a társadalmi autonómia, az önszerveződés, a munkás-önigazgatás gondolatát. A kompromisszum belső ellentmondásai azonban nem sokáig maradtak a felszín alatt. Valóságos gazdasági teljesítmény nélkül a '80-as évek elejére kimerültek a hitelforrások, s velük együtt a társadalom tűrőképessége és az önkizsákmányolást lehetővé tevő tartalékai is, a társadalom elkezdte szűknek érezni a politikai és társadalmi bénultság jelmezét: a kádárizmus hallgatólagos kiegyezése összeomlott.

Ahogy egyre leplezetlenebbül nyilvánult meg a gazdasági csőd és nyomában a politikai válság, úgy kezdte felváltani a hallgatás kultúráját a párbeszéd vagy a párbeszédre való törekvés kultúrája. Az új párbeszédkiérletek különösen termékenynek bizonyultak a korábban egymástól elszigetelten létező független értelmiségi, szakmai és diákkörök esetében. A párbeszédigénytől és a kritikai diskurzustól a média sem tarthatta magát sokáig távol. A tabu-témák hosszú listája rohamosan zsugorodott.

Más szóval egy új nyilvánosság volt születőben, amely lehetőséget teremtett a társadalmat feszítő kérdések nyílt kritikai megvitatására. Ennek a születőben lévő új nyilvánosságnak részei és erjesztői is voltak azok a spontán módon alakuló, rövid lappangási idő után felszínre törő, egymást tudatosan erősítő és egymással szolidaritást is vállaló szakmai körök, környezetvédelmi és békemozgalmak, szakkollégiumok és ifjúsági, egyetemi körök vagy klubok, amelyek – Bibó fogalomhasználatával élve – gyakran „a szabadság kis köreiként” határozták meg önmagukat. Ezek az egymás felé is megnyíló és táguló körök gyorsan és hatékonyan jutottak konszenzusra abban, hogy a civil társadalom fogalmát egyfajta közös védelmi ernyőként használják, és magukat egy új, plurális civil társadalom alkotóelemeinek tekintsék.

Noha a civil társadalom nyelvének és fogalmának széleskörű elterjedése és „használatba vétele” Kelet- és Közép-Európában nagyjából ugyanarra az időszakra, a '80-as évek elejére-közepére tehető, a társadalmi együttműködés, szolidaritás és dialógus kialakulása eltérő formákat mutat.

Lengyelországban a huszadik század legnagyobb munkásmozgalmává szerveződött és a lengyel társadalom jelentős részét integrálni képes *Szolidaritás* vált a civil társadalom metaforájává. A *Szolidaritás* néhány év leforgása alatt országos méretű politikai, kulturális és gazdasági hálózatot teremtett, amely stratégiáját egy merőben új politikai filozófiára építette. Ennek legfontosabb jellemzője a pártállam reprezentánsainak egy erőszakmentes, racionális és kompromisszumra kész párbeszédbe való bevonása volt. Az erőszakmentesség és párbeszédképesség mellett a társadalmi szolidaritás volt az a harmadik meghatározó érték, amit az új mozgalom nemcsak nevében, hanem tetteiben is

következésként képviselt. E három érték együttesen, élükön a jól szervezett együttműködés és a szolidaritás felmutatásával, az értelmiségiek támogatta lengyel munkásmozgalmat egy új korszak szimbólumává avatta. Ez az új korszak – a civil társadalom politikájának korszaka – a társadalom, a politikai hatalom és a gazdasági hatalom viszonyának újragondolását és gyökeres átértelmezését hozta magával. A 'civil' jelző új értelmet nyert, jelentéstartománya gazdagodott. Felszívta magába és integrálta az új politikai filozófia és társadalmi gyakorlat meghatározó elemeit: az erőszakmentességet, a párbeszédkésztséget, a kompromisszumkésztséget, az autonómia, függetlenség és sokféleség tiszteletét, a társadalmi kezdeményező-készség és kreativitás, az alulról induló kezdeményezések támogatását.

A *Szolidaritás* létezése és átütő sikere a szovjet tömb egésze számára azt az üzenetet hordozta, hogy *van lehetőség* a diktatórikus és autoritárius politikai berendezkedések *alulról és békés úton* történő kihívására és fokozatos megreformálására. Ez az üzenet egyben jeladás is volt Kelet-Közép-Európa számára. A *Szolidaritást* betiltották ugyan és aktivistáit internálták, de a véres megtorlások elmaradtak és a társadalmi önszerveződés folytatódott. A civil társadalom szellemét többé nem lehetett visszadugni a palackba.

II. 1989 eszméi: a globális civil társadalom fogalmának eredete

A civil társadalom szerepe az autoritárius rendszerek megbuktatásában és a demokratizálódásban a kelet- és közép-európai társadalmakban

A kelet- és közép-európai rendszerváltással foglalkozó szakirodalomban széleskörű egyetértés nyilvánul meg abban, hogy „a civil társadalom 1989-ben kulcsszerepet játszott a kommunista rendszerek megbuktatásában”. (Bernhard 1996: 309–330) Michael Bernhardt szerint a civil társadalom „a hivatalos közélet és a magánélet között elhelyezkedő nyilvános tér”, amelyet az államtól törvényi eszközökkel elválasztott „autonóm szervezetek” népesítenek be. (Bernhard 1996: 309)

Weigle és Butterfield (1992: 1–2) megfogalmazása szerint „a független szervezetek fokozódó aktivitása egyre inkább kétségbe vonta az egyetlen uralkodó párt legitimitását és hatalmi bázisát, és végül a kommunista uralom végéhez vezetett”.

Hasonlóképpen, Cohen és Arato (1992: 64) úgy véli, hogy „a hivatalos intézményeken kívül álló csoportok és egyesületek, sőt a különféle mozgalmak számára is elsődleges feladat a reformok keresztülvitele”.

Tismaneanu (1992) értelmezésében „az autonóm társadalmi és kulturális kezdeményezések központjai 1989-ben jelentős mértékben hozzájárultak a 'sima, erőszakmentes változásokhoz'”.

Az „alternatív mozgalmak” és az 1980-as években ezekről a mozgalmakról folytatott civil társadalmi diskurzus újabb értékelései eltérő magyarázatokat kínálnak. John K. Glenn (2001) *A demokrácia keretei: civil társadalom és polgári mozgalmak Kelet-Európában* (*Framing Democracy: Civil Society and Civic Movements in Eastern Europe*) című könyvében a fent említett magyarázatok „monokauzális logikájáról és fogalmi pontatlanságáról” beszél:

„[Ezek az értelmezések] elhomályosítják a leninista rezsimek, mint visszafogó erőként működő tárgyalópartnerek hatását az államok rekonstrukciójára. Nem egyszerűen az történt ugyanis, hogy ezeket a rezsimeket legyőzte a független csoportok által vezetett politikai tiltakozás, hanem ezek maguk is hozzájárultak az újjáépítés mintáinak kialakításához, a mozgalmak erőfeszítéseitől függetlenül. Az állam rekonstrukcióját a szóban forgó értelmezések nem azért nem tudják megmagyarázni, mert hiányzik a modell, amely megvilágítaná az egyes államok és a különféle mozgalmak kölcsönhatását, ami létrehozta a posztkommunista államok politikai intézményeit. [...] Félreértik a civil társadalmi diskurzus stratégiai természetét és azt a feltételes jellegű támogatást, amit a közvélemény a polgári mozgalmaknak nyújtott.” (Glenn 2001: 26–27)

Glenn arra a következtetésre jut, hogy a civil társadalomról alkotott képünket újra kell fogalmaznunk, mégpedig „azt az átfogó keretet látva benne, melynek segítségével a polgári mozgalmak – a változó politikai lehetőségek figyelembevételével – egész Kelet-Európában mozgósítani igyekeztek a közvélemény támogatását”. (Glenn 2001: 26–27)

Glenn hajlik arra, hogy elfogadja Staniszkis (1991) álláspontját, aki az 1989 utáni kelet- és közép-európai társadalmak tekintetében a folyamatosságot hangsúlyozza, és a társadalmi mozgalmak általa meglehetősen defenzívnek látott önkorlátozó stratégiáját nem tartja alkalmasnak alapvető társadalmi változások elérésére.

„Úgy tűnik, hogy a társadalom intenzívebben tapasztalja meg a folyamatosságot, mint amennyire a változásokat érzékeli, és maga ez a felfogás [...] felültheti az önbeleljesítő jóslat vonásait, társadalmi apátiát és azt az érzést váltva ki, hogy a forradalom csupán az elit érdekeit szolgálta.” (Staniszkis 1991: 181)

A civil társadalommal foglalkozó szakirodalom kezdetben a hidegháború idején működött demokratikus ellenállási mozgalmakra koncentrált, rendszerint a lengyel *Szolidaritást* (*Solidarność*) tekintve a társadalmi önállóság és a politikai ellenállás modelljének és kiemelkedő példájának. A civil társadalom fogalmát azonban hamarosan alapvetően eltérő berendezkedésű társadalmak elemzésére is felhasználták, az Egyesült Államoktól a korábbi Szovjetunióon keresztül Afrikáig és a Távol-Keletig. (Lásd többek között Arato és Cohen, 1992).

Muetzelfeldt és Smith (2002) a közelmúltban átfogó elemzésnek vetették alá a civil társadalommal foglalkozó elméletek különféle fajtáit és kimutatták, hogy a civil társadalmak korábbi megközelítéseinek nagy többsége meglehetősen egyoldalú volt. Az elfogult megközelítések helyett, amelyek vagy az állam, vagy a civil társadalom fontosságát hangsúlyozzák túl, kiegyensúlyozottabb szemléletet kínálnak:

„Ellentétben azokkal, akik globális szinten elsőséget tulajdonítanak akár a civil társadalomnak, akár a kormányzati intézményeknek, mi elismerjük a globális civil társadalom és a kormányzás közötti kétirányú kölcsönhatás jelentőségét, és mindkét oldalnak a kölcsönhatások révén kialakuló vonásait hangsúlyozzuk. Ez az „együtt kialakulás” a kölcsönös megközelítés az erős támogató állam és az erős civil társadalom viszonyosságán alapuló létrehozására helyezi a hangsúlyt...” (Muetzelfeldt és Smith 2002: 58)

Ez a megközelítés Kumar (1994: 127–130) és Waltzer (1995) szemléletét követi, akik kimondták, hogy „csak demokratikus állam hozhat létre demokratikus civil társadalmat, és csak demokratikus civil társadalom tarthat fenn demokratikus államot”. (Waltzer 1995: 170)

Muetzelfeldt és Smith helyesen hangsúlyozzák, hogy az, amit ők az „együttes kialakulás” megközelítésének neveznek, lehetővé teszi az államok és a civil társadalmak kapcsolatának komplexebb megértését.

„Az államok nem homogének, és a tőkével, illetve a civil társadalommal ellentétes helyzetükből adódóan ellentmondásos vonásaik vannak [...] Ez a megközelítés olyan elemzési keretet nyújt, ami lehetőséget ad az állam és a civil társadalom kölcsönös társadalmi-politikai viszonyainak megragadására. Ezáltal megnyílik az út olyan cselekvési modellek kidolgozása előtt, amelyek mind a civil társadalmat, mind a jó kormányzatot az aktív állampolgárok hatékony társadalmi tevékenységének pozitív visszacsatolásain keresztül építik fel.” (Muetzelfeldt és Smith 2002: 59)

Ezt a kifinomult, komplex és kiegyensúlyozott megközelítést a civil társadalom szakirodalmában először Martin Krygier (1997) dolgozta ki:

„A téma szempontjából Lengyelországnak különös és messzire előremutató jelentősége van. Az ugyanis, ami itt történt, bármely más országénál sokkal nagyobb lendülettel és figyelemre méltó eréllyel ment végbe, és végül minden elképzelést felülmúlóan sikeres volt. A civil társadalomról sokat tanulhatunk a *Szolidaritás* kiáltványaiból, küzdelmeiből, törekvéseiből és sorsából, abból, ahogyan a civil társadalmat értelmezte, és abból is, amit a mozgalom nem tudott (vagy nem tekintett fontosnak) megérteni ebből a fogalomból [...]” (Krygier 1997: 59)

Krygier feltárja az *in statu nascendi* leledző civil társadalom és a már jól megalapozott, működőképes civil társadalom közötti különbségeket:

„A civil társadalmak a gazdasági élet, az ismerősök és az idegenek közötti civilizált érintkezés és a toleráns pluralizmus jellegzetes mintáira épülnek, amelyek viszont az állam és a törvénykezés sajátos konfigurációin alapulnak, és bizonyos fajta politikáktól kapnak támogatást. Mindezekben a tartományokban a civil társadalomnak [...] vannak olyan elemei, amelyekkel a Szolidaritás nem rendelkezett. [...] Továbbá, az elemek kölcsönösen összefüggenek. Az igazi civil társadalmak erős – bár nem zsarnokian erős – politikai és jogi infrastruktúrát építenek ki és liberális-demokratikus politikát folytatnak.” (Krygier 1997: 64)

A probléma az, hogy *igazi* civil társadalom nem létezik. A *valóságos* civil társadalmaknak lehetnek – és kell, hogy legyenek – eszményei, s ennél fogva egy ideáltípus alapvető vonásainak megfogalmazása hasznos lehet. A valóságos civil társadalmak akár ezekhez mérhetőek lehetnek, s ezek az ideálok minden bizonnyal további tudományos viták tárgyává válnak. Jadwiga Staniszkis visszaterel bennünket a kelet-európai realitások talajára.

„A civil társadalom létrehozása sokkal összetettebb folyamat, mint pusztán a politika liberalizálása: megköveteli mind a tulajdonjogok reformját, mind a mély kulturális változásokat. Fájdalmas, mint ahogyan a keleti blokkban ma megjelenő új politikák megalkotása is az. Nem csupán a régi kirakat-intézmények aktiválódnak (mielőtt új intézmények létesülnek és az ellentétes táborok kialakulnak, rendszerint ez az első lépés), hanem mind a régi, mind az új eliteknek meg kell tanulniuk azt is, hogy ellenálljanak a korlátlan hatalom kísértéseinek. A valamennyi szereplőt korlátozó jogi struktúrák megteremtésére irányuló fejlődés – egy olyan kiinduló helyzetből, amelyben a szabályok csak a társadalom kezét kötötték meg, az uralkodó elitét nem – a keleti blokkban még nem fejeződött be. Mind az ellenzéki reformerek, mind a régi rendszer 'felülről operáló forradalmárai' mindmáig nagy kísértésnek vannak kitéve, hogy a reform nevében felhasználják a kiváltságos állam technikáit (és filozófiáját).” (Staniszkis 1991: 26)

Egyes nyugati szerzők, köztük François Furet, Timothy Garton Ash és Jürgen Habermas álláspontja szerint 1989 fő jellemvonása az újítások teljes hiánya volt. Mary Kaldor egyetért azzal, hogy 1989 bársonyos forradalmi nem hoztak magukkal új politikákat vagy stratégiákat a kormányok számára, de – helyesen – azt állítja, hogy a forradalmakat megelőző évtized viszont az új eszmék valóságos melegágya volt.

Valóban, az 1989 előtti időszak mozgalmainak és hálózatépítkezésének köszönhetően kialakult az állampolgárság és a civil társadalom, valamint a „transznacionalizmus” fogalmának új értelmezése. Kaldor azt állítja, hogy „az európai vagy globális civil társadalom eszméje, amelyről azt mondhatjuk, hogy ebben az időszakban született meg, bizonyos értelemben magába foglalta vagy felölelte az ilyenfajta gondolkodást.” (Kaldor 2003: 50) A kelet- és közép-európai ellenzékiek, valamint a független értelmiségiek és aktivisták megemésztették 1956 tanulságait, és az 1970-es évek végén, illetve az 1980-as évek elején új következtetésekre jutottak. A többek között Michnik, Kuron, Konrád és Hável által képviselt új kelet-európai gondolkodásmód az elnyomó autoritárius állam és a társadalom közötti kapcsolatokat illetően nagymértékben hozzájárult a politikai és elméleti fogalomalkotáshoz.

Az 1956-os forradalom kitörésétől kezdve az egész régióban mindenütt állandóan érezhető volt a szovjet uralom visszautasítása és a bipoláris világrendszer logikája között kialakult feszültség. Újszerű, többé-kevésbé járható utakat sikerült találni a politikai uralkodó osztállyal kiépítendő új kapcsolatok szükségességének alátámasztásához és a demokratizálódáshoz. 1956 és 1968 kudarcai után a *Szolidaritás* hatékonynak és győzedelmesnek bizonyult: új élettel töltötte meg és újraformálta a civil társadalom fogalmát.

A civil társadalom gondolkodásmódjában és tevékenységében bekövetkezett változást erőteljes „külső”, nemzetközi trendek is támogatták. Az 1975. évi helsinki egyezménynek az emberi jogokkal foglalkozó harmadik kosarában foglaltak segítettek Csehszlovákiában a *Charta '77*, Lengyelországban a *KOR*, Magyarországon pedig a demokratikus ellenzék kialakulását és nyíltabb tevékenységét nemcsak az adott társadalmakon belül, hanem a nemzetközi együttműködés terén is.

Mindezeknek az eszméknek és újértelmezéseknek a középpontjában az az erős meggyőződés állt, hogy az események új, történelmileg példátlan pályát követve haladhatnak előre. A *Charta '77* új diskurzusában egy új nyelvezet olyan terminusai és idiómái jelentek meg, mint például a „párhuzamos város” (*parallel polis*) és „a hatalomnél-

küliek” (*the power of the powerless*). Ez az új szótár új gondolkodásmódot és a gyengülő autoritárius rendszerek irányában új attitűdöt juttatott kifejezésre. Václáv Benda hangsúlyozta, hogy a *parallel polis* nem a hatalom versenytársa, és a *Charta '77* szerint nem politikai mozgalomnak, hanem „civil kezdeményezésnek” tekintendő. Röviden: az új nyelvezet új típusú, „alulról” bekopogtató politika megjelenését jelezte.

Az új nyelvezet és az új gondolkodás megszületése eredetileg a nemzeti szintre korlátozódott, de voltak a határokon átnyúló ígéretes civil kezdeményezések is. A kelet- és közép-európai ellenzéki csoportok és az alternatív mozgalmak között egymás ügyének megerősítése és különféle tevékenységeik kölcsönös támogatása érdekében rendszeres együttműködés alakult ki (Kaldor 1997: 8). Ez a kockázatos és példa nélküli vállalkozás a több nemzet által vállalt közös identitás egyre fokozódó tudatosodását eredményezte regionális, vagyis közép-európai szinten, ami tovább erősítette a szolidaritást. Nem csupán a főbb demokratikus ellenzéki mozgalmak között jött létre együttműködés, hanem kisebb mozgalmak és csoportok (például a környezetvédők, a békeaktivisták és különféle szakmai-értelmiségi körök) között is. A kialakuló civil társadalomnak és az új társadalmi mozgalmaknak az egész kelet- és közép-európai régióban megvalósítandó védelme érdekében Václáv Hável, a *Charta '77* szóvivője a társadalmi mozgalmak alternatív európai parlamentjének létrehozására tett javaslatot.

Kaldor felhívja a figyelmünket arra a tényre, hogy a társadalmi mozgalmak és az állampolgári csoportok kialakulása regionális szintű jelenség volt. „A szabadság kis körei” (a *Szolidaritás*, a *Charta '77*, az „*Ekevasat a kardokból!*” néven az NDK-ban indult mozgalom, a *Dialógus Csoportok*, a *Wólnośæ i Pokuj*, a *Duna Kör*; a *Fidesz* stb.) nem egymástól elszigetelten indultak növekedésnek. Az 1980-as években Nyugaton is ismét erős és dinamikus társadalmi mozgalmak léptek fel, amelyekben a demokrácia radikalizálása és az új közösségi szféra kialakulása iránti szükséglet fejeződött ki. Az új nyelvezet megszületésével együtt megkezdődött egy olyan kelet-nyugati párbeszéd Európában, amely mindaddig előzmény nélküli globális tudatosságot és felelősséget tükrözött.

1985-ben Hável így írt:

„Úgy tűnik, hogy mindannyiunk előtt – Keleten és Nyugaton egyaránt – egyetlen alapvető feladat áll, amelyből minden más következik. Ez a feladat nem más, mint hogy éberem és óvatosan, [...] ám ugyanakkor teljes elkötelezettséggel [...] ellenálljunk a névtelen, személytelen és embertelen hatalom irracionális elnyomásának, hogy leküzdjük az ideológiák, a rendszerek, a bürokrácia, a mesterséges nyelvek és a politikai jelszavak hatalmát.” (Hável 1990)

A kelet-nyugati dialógus a mozgástér kibővítésével mindenesetre új, európai és globális nyilvánosságot teremtett a kelet- és közép-európai mozgalmak számára, amelyek sikeresen betöltötték az új közéleti teret. Európa katonai erejének és adminisztrációjának mesterséges megosztottsága elfogadhatatlanná vált a fiatalabb generációk számára, akik nem élték át az 1950-es évek terrorját. Számukra az új nyelv és gondolkodásmód természetes adottság volt. A '80-as évek diskurzusában hirtelen egy új *Zeitgeist*, egy új „érzés” kezdett uralkodóvá válni. A „jogom van hallatni a hangomat” attitűdje nemcsak a meglehetősen gyenge békemozgalmat jellemezte Kelet- és Közép-Európában, hanem a különféle klubokat, diákszervezeteket és környezetvédő cso-

portokat is. Pontosán ez a közös érzés volt az, ami összekötötte őket, és megteremtette a közös nyelvet a civil társadalom számára.

Ez egybehangzik Marc Nerfin előrejelzésével, miszerint maga az állampolgár és a tiltakozás általános hangulata egyre fontosabbá válik a világ más részein is. A kelet-nyugati dialógus résztvevői között – az erősen eltérő politikai és kulturális kontextusok dacára – alapvető konszenzus volt abban, hogy az alapvető politikai, társadalmi és ökológiai kérdésekben nem szabad tovább hallgatni. Mindezeknek a közéleti gondoknak a közös nevezőjévé az új nyelv használata vált, és ez biztosította a laza, inkább lelki-szellemi kapcsolatokat a független civil mozgalmak és kezdeményezések tagjai között.

Kaldor azt állítja továbbá, hogy a nyugati békemozgalom a „gyakorlati transznacionálisizmus” megteremtésével hozzájárult a kialakulóban levő közép-európai civil társadalom világában folyó új diskurzushoz. Az *END* és a „Kelet-nyugati párbeszéd európai hálózata” (*European Network of East-West Dialog*) megmutatta, hogy a hálózatok valóban hatékonyak lehetnek és a határokon átívelő hálózatépítés a tiltakozás, az emberi jogok védelme, valamint új fogalmak és eszmék kidolgozása terén egyaránt nemcsak lehetséges, hanem gyümölcsöző is lehet. Szintén figyelemre méltó, hogy számos új fogalom – például a hatalommal való felruházás (*empowerment*), a részvétel (*participation*), a megfontolt és céltudatos közös gondolkodás (*deliberation*), továbbá a *transznacionális és az európai közszféra*, valamint maga a *globális civil társadalom* – az 1980-as évek közepén született meg. Mindezek a fogalmak, eszmék és kifejezések ezután az 1990-es években tudományos kutatás tárgyává és a hatalom nyelvezetének fontos elemeivé váltak. Érdekes, hogy meglehetősen lanyha érdeklődés nyilvánul meg ezek új keletű eredete iránt, és ebben az irányban nagyon kevés kutatás folyik.¹

III. 1989 után: az intézményesült demokrácia és a nyelvi fordulat a civil társadalmi diskurzusban

A képviseleti demokrácia új intézményeinek gyors megalapítása radikálisan megváltoztatta a civil társadalom dinamikáját. A korábbi civil társadalmi aktivisták túlnyomó többsége az új politikai elit tagjává vált és elfoglalta a legmagasabb vezetői pozíciókat az új intézményekben és a politikai pártokban. Ennek megfelelően drámaian megváltozott a civil társadalom és az állam kapcsolatairól alkotott felfogásuk. Az új politikai elit vezetői és ideológusai kijelentették, hogy a társadalmi mozgalmak ideje elmúlt. Azt állították, hogy az alulról feltörő erők mozgósítása az új demokráciák számára szükségtelen, sőt egyenesen veszélyes lehet. A politikai pártok hatásos arénát nyújtottak az eszmék, az ideológiák és a társadalmi-politikai alternatívák versengéséhez. E szerint a neoliberális és etatista krédó szerint az állampolgárok mindennapi politikai részvételére nincs szükség. Szerepüket az új intézmények fenntartására, valamint – a négyévente tartott „tiszteességes és zavartalan” választások alkalmából – a politikai rezsim szavazás útján történő legitimálására kell korlátozni.

Alan Fowler (1996) a civil társadalmat olyan helynek nevezi, ahol az érdekcsoportok politikai pártokká szervezhetik önmagukat és versenybe indulhatnak, hogy uralkodó rezsimmé váljanak. A kelet- és közép-európai országok esetében ezt az általános igazságot úgy kell 'igazítanunk', hogy megfelelően a speciális társadalmi, gazdasági és történelmi kon-

textusnak. Itt az uralkodók és alattvalóik között – annak következtében, hogy hiányzott egy erős középosztály, amely a jólét telítődési fázisa után szponzorként működhetett volna és támogathatta volna a társadalmi és kulturális szférát – történelmileg szakadék alakult ki. Erős demokratikus kultúra hiányában a szolidaritás, a társadalmi felelősség és az állampolgári lét értékei nem tudtak kifejlődni. Az állampolgárokat indoktrínálták, hogy gyámoltalan, az állam és a hatóságok kénye-kedvére kiszolgáltatott alanyoknak tekintsék önmagukat. A német Staatsbürger szó után még mindig „az állam felszabadított rabszolgáinak” (state-burghers) nevezett állampolgárok és a hivatalos hatóságok a múltban indokolt kölcsönös gyanakvással tekintettek egymásra, és a történelmi tapasztalatok alapján ez a gyanakvás számos „átalakuló” országban mind a mai napig fennáll. Ennek az uralkodók és alárendeltjeik között kialakult speciális kapcsolatnak a felismerése elengedhetetlen ahhoz, hogy reális képet alkothassunk a kelet- és közép-európai civil társadalom jelenlegi helyzetéről.

Noha a hatalom iránti ilyen attitűdök az átmeneti periódusban elkezdtek megváltozni, a paternalista és autoritárius elemek túlélése jelentős mértékben meghatározza a civil társadalom és a politikai elit viszonyát. Az 1980-as évek új társadalmi mozgalmi megkérdőjelezték a „mindig is így volt, és így is fog maradni – mit tehetnénk?” fatalista attitűdjét, ami a második világháború utáni kelet- és közép-európai társadalmakat jellemezte, az 1990. évi első demokratikus választások után azonban az új kormányok és politikai elitek mindent megtettek a régi klisék és attitűdök átmentése érdekében. A közintézmények életében erős a folyamatosság, s az állampolgárok és intézményeik közötti viszonyokban makacsul fennmaradnak az autoritárius viselkedési minták.

A civil szervezetek világa és nyelvezete

A kommunista pártállamok összeomlása Kelet- és Közép-Európában – párhuzamosan a jóléti állam visszaszorulásával, ami Nyugaton végbement – mintegy magától értetődően életre hívta a civil szervezeteket, mind elméletileg, mind a gyakorlatban. A civil szervezet szokásos negatív meghatározása (*non-governmental organization*, közkeletű rövidítéssel *NGO*, vagyis „nem kormányzati szervezet”) – hasonlóan a „posztkommunista” vagy a „hidegháború utáni” kifejezésekhez – valaminek a hiányára, az átmeneti korszak bizonytalanságára és kiszámíthatatlanságára utal. Ez a helyzet természetesen olyan pozitív tendenciákat is magába foglal, mint például a társadalmi részvétel iránti igények további artikulációja és az állampolgárok részvétele – a civil szervezetek útján – a döntéshozatalban. A civil szervezetek igen fontos szerepet játszhatnak a társadalmi demokratizálódás és az állampolgári részvétel megalapozásában és elősegítésében. Ez azonban távolról sem tekinthető garantáltnak. A civil szervezetek sok esetben nem hiteles ügynökei az autentikus civil társadalomnak, hanem a gyenge és erélytelen demokráciákban gyakran a kormányok, politikusok vagy egyes személyek teremtményei, akik hatalmuk és befolyásuk növelésére és anyagi érdekeik előbbre vitelére használják fel őket. Az új civil szervezetek egyik fő problémája Kelet- és Közép-Európában, valamint a világ más „kevésbé fejlett” részein az, hogy a helyi társadalmakban hiányzik a legitimitásuk. A legitimitáció problémája a megfelelő források és a helyi szponzorok hiányából fakad. A civil szervezetek vagy az államhoz fordulnak, automatikusan elveszítve függetlenségüket, vagy külső forrásokat keresnek. Az elszámoltathatóság és az átlátha-

tóság mindkét esetben megkérdőjelezhetővé válik. Igen gyakran előfordul az az eset is, hogy nyugati (többnyire amerikai) szponzorok – néha a legjobb szándék mellett is – elmulasztják a helyi szociális, politikai és kulturális feltételek elemzését, ennél fogva képtelenek kiválasztani a legmegfelelőbb civil társadalmi partnereket. Sok esetben éppen azok jutnak beföldi pénzügyi támogatáshoz, akik már benne vannak a globális civil elit külső köreiből is. Ezek nem csupán a szükséges nyelvezet birtokában vannak, továbbá rendelkeznek az interneten való jártassággal és a megfelelő pályázatírási készségekkel, hanem folyékonyan beszélnek a „civil társadalmi zsargon”, a leginkább „trendi” kifejezésekkel és divatos, exkluzív álszakmai frázisokkal bűvészkedve.

Másrészt a kelet- és közép-európai nem-kormányzati szervezetek (*Non-Governmental Organizations, NGO*) és civil társadalmi szervezetek (*Civil Society Organizations, CSO*) fejlődése rávilágít a demokratikus értékek erősítésében, a társadalom politikai részvételre való mozgósításában játszott szerepük tudatosodására, és hozzájárul a döntéshozatal és a párbeszéd új civil kultúrájához. A hatóságokkal szembeni alkupozíciók erősítéséhez helyi, nemzeti és nemzetközi szinten egyaránt szükség is van erre, ám korántsem tekinthető mindig meglévő adottságnak. Lars Jorgensen pontosan fogalmazta meg a helyzetet:

„A civil társadalom felemelkedésében vannak bizonyos kockázatok. Természetesen tökéletesen helyénvaló, hogy a civil szervezetek ne politizáljanak nyíltan és ne foglaljanak állást a pártok és a frakciók semmiféle konstellációjában, ami valamely adott pillanatban éppen kialakul, de fel kell ismerniük, hogy működésüknek vannak politikai aspektusai, és szükségképpen kapcsolatba kerülnek az államhatalommal és társadalmuk politikai fejlődésével.” (Jorgensen 1996: 36)

A nyugati szponzorok és a keleti civil szervezetek között kialakult új függőségi viszony alapján létrejövő kiegyensúlyozatlan és nem demokratikus kapcsolatok nagymértékben meggyengíthetik, illetve részrehajlóvá tehetik a civil szervezetekben rejlő energiát. Ennél fogva az átmeneti periódusban döntő fontosságú ezeknek a kapcsolatoknak, illetve ezek fejlődésének kritikai értékelése. Néha jó szándékú szponzorok is ráerőltetik értékeiket vagy stratégiáikat olyan általuk szponzorált szervezetekre, amelyek ezután inkább függő viszonyban lévő ügynökként, mintsem eredeti és hiteles szereplőként működnek saját helyi civil szférájukban. A gyéren rendelkezésre álló beföldi források, az állami támogatástól való fokozódó függőség és a nyugati szponzorokhoz fűződő egyenlőtlen, függő viszony – a civil szervezetek körében inkább az egymás közötti versengés, mintsem a szolidaritás növekedésével kombinálva – súlyosan veszélyeztetik a független civil társadalom szellemét az átmeneti országokban. Ezt a tendenciát erősíti a globális és helyi civil elit kialakulása, erős „hálózati tőkével” és magas szintű technikai készségekkel, ami hozzájárul ahhoz, hogy az erőtlen demokráciákat gyakran jellemezzék a felülről megkonstruált civil társadalom hamis képével.

A párbeszédetől a kooptációig

A civil társadalom – burjánzó interfészeivel – figyelemre méltó „bevitt vagyont” nyújt az új, posztmodern „Hercegek és Kalmárok” (lásd Marc Nerfin, 1987) globális, regionális és beföldi képviselői, illetve szervezett csoportosulásai számára ahhoz, hogy

megerősítsék és demonstrálják „jó szándékaikat”. Az új nyelvezet segítségével, a „civil társadalmi zsargonnal” és a „civil társadalomhoz” való tartozásuk kinyilvánításával és fennn hangoztatásával ezek maguk is a civil társadalom részeivé válnak: „ugyanazoknak a céloknak az elérésére törekszünk, de különböző eszközökkel”. A csúsztatásokban bővelkedő nyelvezet és a „civil társadalmi szervezetekkel folytatott párbeszéd” új gyakorlata, amit a civil társadalmi szervezeteken (CSO) kívül álló csoportok – felülről és kívülről – kezdeményeztek, elmossa az éles ellentéteket és eltörli az antagonizmust. A civil társadalom új nyelvezetével operáló simanyelvű diplomácia lehetetlenné teszi a homlokegyenest szembenálló érdekek ütköztetését és így „kölsönös megelégedéssel” járó eredményeket produkálhat. Ezt a folyamatot nevezzük „a civil társadalom kooptációjának”, amelyre mint veszélyes tendenciára Marc Nerfin is utalt.

A civil társadalmi zsargon használata biztosítja a közös nevezőt egyfelől a nyugati szponzorok és az új civil elitek, másfelől pedig a helyi kormányzatok között, amelyek kooptálni akarják őket. Jövedelmező lehet felmutatni a „helyes” liberális demokratikus értékeket, és ugyanakkor elkerülni az erős és hiteles civil társadalom meglétének kényelmenlen következményeit. A kooptáció és a beolvasztás valójában felülkerekedést és gyengítést jelent. A függő viszonyban levő civil szervezetek új hálózata nem szolgálja, hanem aláássa az eredeti, hiteles civil társadalom érdekeit.

Bármennyire fontos és elkerülhetetlen is a civil társadalom intézményesülése, csak akkor léphetünk túl a gyakorlatilag és elméletileg egyaránt megoldhatatlannak bizonyuló helyzeteken, ha feltételezzük, hogy a civil társadalom nem egyenlő a civil szervezetek összességével. A „civil társadalom” és az „civil szervezetek” (NGO) kifejezések közötti állandó csúsztatás elméleti következtelenségek, gyakorlati félreértések, valamint politikai és ideológiai manipulációk forrását jelenti.

A bizalom hiánya: gyenge civil társadalmak haszontalan demokráciákban

Ha elfogadjuk Jeffrey Alexander fogalmi rendszerét, miszerint a civil társadalom a társadalmi szolidaritás univerzális kifejeződéséként fogható fel, azt is mondhatjuk, hogy bizalom nélkül nincs civil társadalom. Kelet- és Közép-Európában az 1980-as évek elején gyorsan szertefoszlottak az illúziók. A civil társadalom központi értékei hamarosan marginalizálódtak. Alexander egy kiadatlan kéziratában a következő megállapítást tette:

„Éppen akkor, amikor az értelmiség Lengyelországban és Magyarországon a civil társadalom mint eszme visszatérését ünnepelte [...] egyáltalán nem olyan bizonyosak abban, hogy valóban ezt akarják... A társadalmi rekonstrukció gyakorlati feladata az értelmiség számára megnehezíti ezeknek a társadalmi ideáloknak a fenntartását. (Alexander, 1998: 1–2)

A kommunista állam megdöntésének eufóriájában csakugyan gyakorlatilag minden „civilnek” vagy „polgárinak” tűnt. Számos intézmény és mozgalom vette fel nevébe a „polgári” jelzőt. Borislav Geremek 1989 augusztusában ezt mondta: „Nincs szükség arra, hogy meghatározzuk [a civil társadalmat], mert látjuk és érezzük”. (Geremek,

idézi Smolar, 1996: 24) Jiří Dienstbier híres megfogalmazása, miszerint „a civil társadalom hatalomra került”, hamarosan ironikussá vált. A *Charta '77* korábbi szószólójának kétségkívül igaza volt, amikor megállapította, hogy a korábbi „disszidensek” valósággal tülekednek a hatalmi pozíciók felé.

A politikai pártok kialakulásával azonban a civil társadalom valóban elveszítette erkölcsileg megalapozott erejét. Az új politikai elit arra a meggyőződésre jutott, hogy az erkölcsiség talaján álló társadalom – mozgalmaival együtt – betöltötte küldetését, és a továbbiakban nem kell több vizet zavarnia, sőt egyesek még ennél is tovább léptek és nyíltan szembefordultak a civil társadalom eszméjével. Václáv Klaus odáig ment, hogy eltorzult eszmének nevezte, a kollektívizmus és egy homályos, kétséges harmadik út ideológiáját látva benne.

A civil társadalom valóságos metamorfózison ment át. Egyes részei teljesen eltűntek; mások átalakultak, több mozgalom politikai párttá alakult át; a helyi kezdeményezések vagy elenyésztek, vagy kooptálta őket a helyi politika, és sok civil szervezet arra kényszerült, hogy a túlélés érdekében pénzügyi vagy politikai értelemben eladja magát. Elkeseredett küzdelem várt azokra, akiknek sikerült megőrizniük identitásukat: ahhoz, hogy folytathassák működésüket, időre, akaraterőre, pénzre és szakértelemre volt szükség. Időközben nem annyira a polgáriasodás, mint inkább a felbomlás és az atomizálódás folyamatai söpörtek végig Kelet- és Közép-Európa egész területén. Hankiss Elemér így fogalmazott:

„Emberek milliói elveszítették – vagy attól félnek, hogy elveszíthetik – hagyományos szerepüket és pozíciójukat a termelés és az elosztás szférájában. Eltévedtek a társadalmi és ipari kapcsolatok labirintusaiban, amelyek a kaotikus átalakulás kellős közepén tartanak. Az emberek már nem tudják többé, hogy mik a játékszabályok, mik a kötelességeik és a jogaik, és hogy mit kell tenniük és miért, minek mi az ára és mi a jutalma. Nincs olyan hatóság, amely megmondaná nekik; nincsenek értékek, amelyekhez folyamodhatnának.” (Smolar, 1996: 34)

A szociológiai szakirodalom az utóbbi évtizedben – különösen Lengyelországban és Magyarországon – ismételten felhívta a figyelmet az intézményi és a társadalmi mentalitásban mutatkozó folytonosságra. Aleksander Smolar éppenséggel egy új „szocialista civil társadalomról” beszél. Azoknak az informális társadalmi kapcsolatoknak az összességére, amelyeket az emberek az 1970-es és '80-as években azért alakítottak ki, hogy megvédjék magukat a „létező szocializmus” akkori formáitól, Smolar (1996: 35–38) az „árnyéktársadalom” kifejezést használja. A társadalmi együttműködésnek ezek az informális hálózatai nagymértékben hozzájárultak a sokkterápia és az átmeneti periódusban elkerülhetetlennek bizonyult kezdeti nélkülözések elfogadásához. Idővel azonban, ahogy a „visszatérés Európába” elragadtatása lecsökkent és a reformok kiváltotta fájdalmas jelenségek felerősödtek, a hangsúly áttevődött az anyagi érdekek védelmére. Az értékek antiliberális, etatista hierarchiájának újbóli megerősödése együtt járt bizonyos nosztalgiával a szocialista állam iránt, amely egyfajta védelmet és biztonságot nyújtott. Ennek a magyar és a lengyel politikai és társadalmi életre gyakorolt hatásai jól ismertek. Olyan társadalmakban, amelyeknek bizonytalan a jövőjük, a félig megalapozott és nem teljesen elfogadott szabályokkal és gyakorlatokkal operáló demokratikus politika nem magához vonzza a tömegeket, hanem gyakran inkább elijeszti vagy elide-

geníti őket, s ekkor ismét az informális családi kapcsolatokba és a szoros baráti kötelékekbe vetett bizalom értékelődik fel.

Smolar a történelem ironiájának nevezi, hogy a valódi szocializmus éppen abban a világban, a civil társadalom világában talált menedékre, amelyet előzőleg meg akart fojtani. Noha ez a jelenség nem jellemző a civil társadalmak állandóan változó szférájának egészére Kelet- és Közép-Európában, számos mély ellentmondást tár fel, amelyek meghatározzák a társadalmi értékeket és a személyes életviteli stratégiákat. A rend és a megbízhatóság alapját a társadalmi szinten megnyilvánuló bizalom megléte jelenti. A társadalmi bizalom, az együttműködés és a szolidaritás rövidéletű felemelkedése után azonban a demokratizálódó kelet- és közép-európai társadalmakat ismét a bizalmatlanság, valamint az atomizálódás irányába mutató erős tendencia jellemzi.

Új alternatívák keresése

A '80-as évek második felében nem látszott lehetetlennek, hogy a Kelet-Nyugat párbeszéd fenntartható és a határokat átszelő civil társadalmi együttműködéshez fog vezetni, ami megerősíti az autonóm, demokratikus társadalmi tereket Keleten és a demokrácia megélnéüléséhez vezet Nyugaton. A '89-es átalakulást követően a helyzet azonban gyökeresen megváltozott. A kétpólusú világrendszer logikáját tükröző megosztottság megszűntével a széleskörű társadalmi mobilizáció alapjai is megszűntek. Az Európa egységéről szóló vélemények túlságosan megosztóak voltak. A politikai és ideológiai akadályok megszűntével gazdasági, jóléti és biztonsági kérdések kerültek előtérbe. Európa nyugati fele a valóságban – a meggyőző erő híján lévő retorikára rációfolva – belső problémáira fordította figyelmét. Miközben a Nyugat csöndben magába fordult, Európa keleti felének jó részén a fragmentáció, a dezintegráció és a bizonytalanság kezdett úrrá lenni. A civil társadalom fogalma és nyelvezete nem tűnt el teljesen, de a '80-as évek gyakorlatához és víziójához képest metamorfózison ment keresztül.

Egyre professzionálisabb civil szervezetek váltották fel vagy szorították háttérbe az alulról felfelé építkező kezdeményezéseket és mozgalmakat. A civil társadalom ethosza és a civil mentalitás ott sem tudta sikerrel felvenni a versenyt sem a nacionalista indulatokkal, sem a neoliberais ideológiával és gyakorlattal, ahol túlélte a '89-es fordulatot. A '90-es évek közepére új világ született a korábbi civil társadalom helyén: a professzionális szervezetek és alapítványok világa. Ugyanakkor azok a civil szervezetek, amelyek az emberi jogok, a kisebbségek védelme, az oktatás, a kultúra vagy a környezetvédelem terén folyamatosan helytálltak, joggal tekintik magukat továbbra is a civil társadalom intézményeinek. Többségük nemzetközi hálózatokba integrálódott, aminek köszönhetően súlyuk és hatékonyságuk jelentősen megnövekedett. A '90-es évek második felétől a fragmentáció és a befelé fordulás tünetei is enyhülni kezdtek. Ez azonban már egy másik történet.

A hidegháború utáni korszakban a kelet- és közép-európai országokban kettős kihívás áll a civil társadalom előtt: a globalizáció és az európai integráció. Ahhoz, hogy ezeknek a kihívásoknak megfeleljenek, a helyi civil szervezetek (NGO) és a társadalmi szervezetek (CSO) belföldi tevékenységének be kell kapcsolódnia a globális – vagy legalább regionális – kontextusba. Szükségük van arra, hogy a szűk és provinciális keretek-

ből, illetve a lokálisan érvényesülő politikai atmoszférából kilépve olyan szponzorokat találjanak, akik egyenlő partnerekként, értekeikben és céljaikban osztozva képesek együttműködni velük. A hálózatok kiépítése máris előrehaladott stádiumban van, ezeknek a potenciális energiáját azonban még távolról sem használták ki teljes mértékben.

Irodalom

- Alexander, Jeffrey (1998): *Real Civil Societies: Dilemmas of Institutionalization*. London: Sage.
- Bernhard, Michael (1996): *Civil Society after the First Transition, Communist and Post-Communist Studies*. Vol. 29. No. 3.
- Butterfield, Jim and Weigle, Marcia A. (1992): Civil Society in Reforming Communist Regimes: The Logic of Emergence. *Comparative Politics*, Vol. 25, No. 1.
- Cohen, Jean L. – Arato, Andrew (1992): *Civil Society and Political Theory*. Cambridge: MIT Press.
- Fowler, Alan (1996): Strengthening Civil Society in Transition Economies. In Clapton, Andrew (ed.): *NGOs, Civil Society and the State, Building Democracy in Transitional Societies*. Oxford: INTRAC.
- Glenn, John K. (2001): *Framing Democracy: Civil Society and Civic Movements in Eastern Europe*. Stanford: Stanford University Press.
- Hável, Václav (1990): *The Power of the Powerless: Citizens Against the State in Eastern Europe*. Ed. John Keane. London: Sharpe.
- Howell, Jude – Pearce, Jenny (2001): *Civil Society and Development: A Critical Exploration*. Boulder: Lynne Rienner.
- Jorgensen, Lars (1996): What are NGOs Doing in Civil Society? In Clayton, Andrew (ed): *NGOs, Civil Society and the State: Building Democracy in Transnational Societies*. Oxford: INTRAC.
- Kaldor, Mary (1988): *Europe from Below*. London: Verso.
- Kaldor, Mary (1997): *Transnational Civil Society*. Manuscript. Brighton: Sussex European Institute.
- Krygier, Martin (1997): Virtuous Circles: Antipodean Reflections on Power, Institutions, and Civil Society. *East European Politics and Societies*, Volume 11. No. 1.
- Kumar, Krishan (1994): Civil Society: a Reply to Christopher Bryant's Social Self-organization, Civility and Sociology. *British Journal of Sociology*, Vol. 45, No. 1.
- Kumar, Krishan (2001): *1989: Revolutionary Ideas and Ideals*. Minneapolis, London: University of Minnesota Press.
- Muetzenfeldt, Michael – Smith, Gary (2002): Civil Society and Global Governance: The Possibilities for Global Citizenship. *Citizenship Studies*, Vol. 6, No. 1.
- Nerfin, Marc (1987): *Neither Prince nor Merchant – Citizen: An Introduction to the third system*. Development Dialogue. Smolar, Aleksander (1996): Civil Society After Communism: From Opposition to Atomisation. *Journal of Democracy*, Vol. 7, Nr. 1.
- Staniszkis, Jadwiga (1991): The Dynamics of the Breakthrough in Eastern Europe: The Polish Experience. In *Society and Culture in East-Central Europe*. Berkeley, Los Angeles, Oxford: University of California Press.
- Tismaneanu, Vladimir (1992): *Re-inventing Politics*. New York: Free Press.
- Waltzer, Michael (ed.) (1995): *Toward a Global Civil Society*. Providence: Berghahn Books.